

Джу́жа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ з наукової роботи

МІСЦЕ ВІКТИМОЛОГІЧНОГО ВЧЕННЯ У КРИМІНОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Розглянуто місце віктимологічного вчення в кримінологічній науці, поняття жертви злочину, історичні етапи становлення віктимології як науки.

Ключові слова: віктимологія; кримінологічна наука; віктимологічна профілактика.

Рассмотрены место виктимологического учения в криминологической науке, понятие жертвы преступления, исторические этапы становления виктимологии как науки.

Ключевые слова: виктимологія; криминологіческая наука; виктимологіческая профілактика.

The place of victimological studies in criminological science, the concept of crime victims, historical stages of victimology as the science are considered.

Keywords: victimology; criminological science; victimological prevention.

Жертвою (victima) у древніх релігіях вважали те, що приносили в дар божеств, як правило, живу істоту, яку при цьому позбавляли життя. Таким чином, поняття жертви спершу пов'язували зі святістю жертвоприношення. Згодом це слово набуло ширшого значення, оскільки воно охоплювало всіх тих, хто постраждав від насильства, нещасного випадку, невдачі, зради тощо.

Змінювалося також і ставлення до жертви: з одного боку, як до законної, тобто жертви праведного насильства, з іншого – жертви гріховного насильства. Поведінку самої жертви оцінювали неоднаково: від співчуття до неї – до зневаги. Поведінку вбивці, залежно від поведінки жертви, сприймали відповідно.

Проте з часом оцінювати злочин стали більш ґрунтовно і роль жертви у злочині також стали розглядати з інших позицій. Ще італійський правознавець Ч. Беккарія (1738–1794) слідом за французьким філософом Ш. Л. Монтеск'є (1689–1744) звернув увагу на неможливість правильного вивчення злочину та покарання без дослідження складних і надзвичайно мінливих відносин між злочинцем і жертвою.

1864 року німецький юрист, представник класичної школи кримінального права А. Фейєрбах здійснив фундаментальне дослідження зазначених криміногенно-кримінальних відносин і підготував книгу “Документальний виклад найбільш знаних злочинів”, у якій висловив думку про те, що жертва може бути першопрчиною злочинного діяння.

Цю саму ідею поділяв й американський учений Аллен, стверджуючи, що в певних випадках, коли вчинено злочин, слід було б піддавати експертному дослідженню не тільки винного, а й потерпілого.

Канадський професор Е. А. Фаттах указував на ту обставину, що деякі люди притягують злочинця, “як ягня вовка”, відзначаючи неабияку корисність для практики та науки вивчення поведінки жертви злочину. Науковець високо цінував дослідження в цій царині Аллена і називав його першовідкривачем віктимології.

Румунський учений Б. Мендельсон розробив концепцію біопсихо-соціального паралелізму, тобто концепцію кримінальної причини, що полягає у взаємодії особистісних і позаособистісних факторів між злочинцем і жертвою, причому увагу сконцентовано на провіні жертви злочину.

Однак найбільш значні віктимологічні дослідження здійснювали в Німеччині. 1917 року німецький юрист Г. Клейнфеллер підготував працю з питань провокації злочинця його жертвою [1, с. 5]. Згодом, у 40-ві рр. ХХ ст., інший німецький учений Х. фон Хентіг опублікував низку віктимологічних досліджень. Після виходу друком його монографії “Злочинець і його жертва”, в якій обґрунтовано теоретичну значущість і практичну корисність віктимології, 1948 рік прийнято вважати роком започаткування віктимології як окремого наукового напрямку [2, с. 169]. І не випадково саме в Мюнхені 1973 року було створено Міжнародне віктимологічне товариство. З цього часу проблеми віктимології регулярно (1973, 1976, 1979, 1984, 1985 рр.) обговорювали на спеціальних міжнародних симпозиумах, Всесвітньому конгресі віктимологів (1980).

Віктимологічні проблеми у країнах СНД досліджували, насамперед, П. С. Дагель [3], А. І. Долгова [4], В. С. Мінська [5], Л. В. Франк [6], Д. В. Рівман [7], В. В. Полубінський [8], В. Я. Рибальська [9], В. С. Устінов [10] та ін. У вітчизняній кримінології цей напрям розвивають Ю. В. Александров, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. В. Василевич, О. М. Джужа, А. В. Кирилюк, О. Г. Колб, О. Є. Михайлов, Є. М. Моїсєєв, В. О. Туляков та ін.

Дослідник О. Є. Михайлов у своїй праці стверджував, що “віктимологія – багатоаспектна й цілком самостійна наука” [11].

Віктимологію як наукову галузь оцінюють неоднозначно. Низка авторів пропонує власні схеми віктимогенних концепцій або структури віктимології, поділяючи її на казусну (неправову) і деліктну (правову), спрямовуючи першу на подолання наслідків діяльності соціуму, стихії тощо, а другу (деліктну) – на правову, кримінальну, кримінологічну, кримінально-виконавчу, кримінально-процесуальну, цивільно-правову [12, с. 16; 13, с. 130; 14, с. 89–92; 15, с. 37].

Саме в таку схему сьогодні вкладається структура курсу “Основи безпеки життєдіяльності”, уведеного для старшокласників наказом Міністерства освіти і науки України “Про внесення змін до наказу МОН України від 23 лютого 2004 р. № 132 “Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної

школи” від 5 лютого 2009 р. № 66 [16]. Курс має на меті навчання учнів правил, які забезпечують їх життєву безпеку в умовах надзвичайних ситуацій (цивільної оборони), екстремальних ситуацій (у природі, міській інфраструктурі) як джерела підвищеної небезпеки.

Тому віктимологію як родове поняття можна вважати загальнотеоретичною концепцією чи системою знань про природу, закономірності й обумовленості поведінки людини, яка піддає себе небезпеці заподіяння шкоди, потерпілої від нещасного випадку, іншого впливу, що не тягне юридичної відповідальності за заподіяння шкоди; потерпілого від правопорушення; заходи віктимологічної профілактики чи попередження такої поведінки; про понятійний апарат, що використовується в галузевих віктимологічних концепціях.

Віктимологія, окрім розроблення заходів підвищення безпеки та корекції поведінки потенційних жертв, може виконувати для кримінології функцію одного з відносно самостійних джерел побудови наукового знання. Це очевидно, оскільки, вивчаючи різноманітність особистісних і поведінкових характеристик жертв-девіантів, віктимологія також пізнає характеристики індивідуальної та масової форм вияву девіантності, пов’язаної зі злочином і злочинністю “одним ланцюгом” [17, с. 24].

До основних понять віктимології можна віднести такі.

Жертва – людина, якій завдано моральної, фізичної або майнової шкоди від нещасного випадку, казусу, протиправного діяння [14, с. 89–92]. Жертвою особа може стати внаслідок:

а) нещасного випадку, обвалу, зсуву, грозового розряду, повені, землетрусу та інших стихійних явищ природи;

б) впливу аномальних явищ (полтергейсту, НЛО);

в) діяльності (бездіяльності) інших людей – під час гострих соціальних конфліктів, ігнорування техніки безпеки; учинків неосудних осіб тощо.

Віктимність – це:

а) складне масове соціально-психологічне явище, виражене в кількості жертв, які зазвичай спричиняють серйозну соціальну проблему;

б) здатність особи стати за певних обставин жертвою впливу, що заподіює шкоду, або нездатність уникнути небезпеки такого впливу. До відносно масової віктимності слід віднести групову віктимність, тобто підвищену здатність стати жертвою або нездатність уникнути негативних наслідків для певної категорії людей (альпіністів, шахтарів, інкасаторів, касирів, комерсантів, представників інших ризикованих професій; повій, мігрантів, біженців, бомжів та інших представників груп ризику).

Виокремлюють видову віктимологію, тобто відносну схильність окремих людей ставати жертвою певного виду правопорушень – обману, зокрема шахрайства, крадіжок, звалтувань тощо.

Віктимізація – це процес перетворення особи чи групи осіб на реальну жертву, а також результат такого процесу; віктимізувати – означає перетворити когось на жертву злочину. Девіктимізація – зворотний процес явища.

Віктимна ситуація – життєва ситуація, що зумовлена певними характеристиками особи чи поведінкою потенційної жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди.

Віктимологічна класифікація (типологія) – науково обґрунтований розподіл суттєвих для віктимної поведінки, віктимологічної ситуації окремих ознак за розрядами, класами чи розподіл потерпілих за типами віктимної поведінки, що характеризується сукупністю специфічних ознак, які виявляються в тих чи інших потерпілих, а також характеристика та розподіл за сукупністю типових ознак життєвих обставин (за місцем проживання, у громадських місцях, на транспорті тощо) [18].

Як основні класифікаційні ознаки кримінологи розглядають: винність і невинність жертви (винну та невинну схильність); провокаційність, необережність, безпорадність, агресивність, пасивність, неініціативність, некритичність та ін.

Віктимологічне запобігання – це широкий комплекс заходів, спрямованих на профілактику, недопущення, припинення віктимної поведінки.

Неправова (казусна) віктимологія вивчає обумовленість поведінки жертви суспільно небезпечних, але юридично не санкціонованих діянь, стихійних сил чи впливу аномальних явищ – “травмальна віктимологія” (учення про жертву нещасного випадку). В. І. Полубінський включає в зміст цього поняття дослідження жертв: а) виробничого травматизму; б) транспортного травматизму; в) побутового травматизму; г) інших нещасних випадків [12, с. 17].

Правова (деліктна) віктимологія вивчає обумовленість поведінки жертви протиправних діянь. Деякі кримінологи розглядають її як комплексну систему знань про проблему жертви протиправних посягань (цивільно-правових, адміністративно-правових, кримінальних) і порушень у правозастосовній практиці (процесуальна віктимологія) [12, с. 17].

Роботи кримінологів стосовно пізнання феномена схильності певних категорій громадян до того, щоб стати жертвою конкретного злочину, активізували поглиблення та розширення досліджень у сфері оперативно-розшукової віктимології [19, с. 6].

Особливу увагу приділено кримінальній віктимології – комплексній міждисциплінарній галузі науки, що розглядає проблему жертви злочину з позицій кримінального права, кримінального процесу та кримінології [12, с. 14].

Кримінально-правова віктимологія – це вчення про роль потерпілого в злочинних діяннях. Її завдання – вивчення особистісних якостей потерпілого та використання віктимологічних знань для вирішення питань щодо кваліфікації діяння, індивідуалізації покарання, можливості кримінального переслідування або відмови від нього, а також кримінально-правового захисту потерпілого від злочину в межах кримінального закону [20, с. 20].

Кримінально-процесуальна віктимологія, або вчення про роль потерпілого як учасника кримінального процесу, має на меті розроблення критеріїв примусу особи

потерпілого, визначення статусу потерпілого, його прав й обов'язків, можливості порушення кримінальної справи за скаргою потерпілого, визнання потерпілого цивільним позивачем, відшкодування майнової та немайнової шкоди потерпілому [21, с. 17].

Завданням кримінально-процесуальної віктимології також є розв'язання проблем відшкодування шкоди потерпілому як від злочинного діяння, так і від незаконного засудження або застосування як запобіжного заходу взяття під варту тощо.

Відомий німецький кримінолог Г. Й. Шнайдер в одній із численних робіт "Кримінологія" прямо вказує, що "віктимологія має розв'язувати проблему відшкодування шкоди (збитків)" [22, с. 355]. Розвиваючи цю тезу, Ю. В. Баулін та В. І. Борисов наголошують на тому, що проблема захисту прав і законних інтересів потерпілих від злочинів, ефективного їх поновлення та своєчасного відшкодування завданої злочином шкоди є однією з найбільш актуальних для сучасної юридичної науки та правозастосовної практики [23, с. 5].

Проблемам кримінологічної віктимології, з огляду на її профільне значення, відведено самостійний розділ у підготовці дипломованих молодих фахівців правоохоронної діяльності.

О. М. Джужа і А. В. Кирилюк вважають, що доречною є наявність у межах кримінологічної науки таких підгалузей, як: профілактика злочинів, кримінологічна віктимологія, пенітенціарна, військова, економічна, оперативно-розшукова, сімейна кримінології. Дві останні підгалузі виникли нещодавно й мають розвиватися в межах фундаментальної науки кримінології [24, с. 97].

Кримінологічна віктимологія як учення про жертву злочину та причини віктимної поведінки в механізмі злочину досліджує особистісні якості потерпілого криміногенного характеру, причини й умови їх формування, а також розроблення заходів віктимологічної профілактики на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях [20, с. 21].

Специфіка кримінологічної віктимології зумовлює і специфіку предмета її вивчення. Якщо з позицій кримінально-правової та кримінально-процесуальної віктимології вивчають правовий статус потерпілого, то з позицій кримінологічної віктимології наукові інтереси орієнтовано на детермінанти віктимної поведінки.

Дискусійним у науці є питання визначення об'єкта дослідження. Об'єктом кримінально-правової та кримінально-процесуальної віктимології може бути тільки громадянин, якого визнано потерпілим на підставі закону, тобто особою, яка провадить дізнання, слідчим або суддею, який виносить відповідну постанову, ухвалу.

У кримінологічній віктимології, поряд з терміном "потерпілий", цілком допустимо застосовувати термін "жертва". Наприклад, у додатку до прийнятої 29 листопада 1985 р. Генеральною Асамблеєю ООН Декларації "Основні принципи юстиції для жертв злочинів і зловживань владою" зазначено, що "термін "жертва" визначають як особи, яким індивідуально або колективно було завдано шкоди, зокрема тілесних ушкоджень чи моральної шкоди, або істотно обмежено їх основні права, унаслідок дій або бездіяльності, що порушують національні кримінальні закони держав-членів ООН, у тому числі закони, що забороняють злочинне зловживання владою" [25]. Відповідно до цієї Декларації, особа може стати жертвою, незалежно від того, чи було встановлено, заарештовано, передано до суду або засуджено правопорушника. Жертвою визнають і близького родича чи утриманця безпосередньої жертви (потерпілого).

Кінцевою метою кримінальної віктимології є прогнозування, що здійснюють на основі кримінологічної інформації, одержаної внаслідок вивчення способу поведінки потерпілих, віктимогенних ситуацій.

Виявлені тенденції, характерні для індивідуальної, групової та масової віктимності, лежать в основі розроблених пропозицій про стан досліджуваного об'єкта в певних умовах. Таким чином, віктимологічний прогноз є основою для виокремлення заходів віктимологічної профілактики, яку слід розуміти як систему взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських й індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, що формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину [20, с. 111].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Моїсеєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти) : [монографія] / Є. М. Моїсеєв, О. М. Джужа. – К. : НВТ “Правник”, 1998. – 84 с.
2. Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. – М., 1985.
3. Дагель П. С. Виктимологические аспекты криминологических и уголовно-правовых исследований / П. С. Дагель // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью : сб. ст. – Иркутск, 1982. – С. 6–15.
4. Долгова Д. И. Криминология : [учеб. для вузов] / Долгова Д. И. – М. : НОРМА, 2001. – 460 с.
5. Минская В. С. Опыт виктимологического изучения личности преступника / В. С. Минская // Вопросы борьбы с преступностью. – 1972. – № 17. – С. 21–31.
6. Франк Л. В. О классификации потерпевших в целях виктимологических исследований / Л. В. Франк // Вопросы уголовного права, прокурорского надзора, криминалистики и криминологии. – Душанбе, 1968. – 284 с.
7. Ривман Д. В. Виктимологические факторы и профилактика преступности / Ривман Д. В. – Л., 1975. – 154 с.
8. Полубинский В. И. Криминальная виктимология. Что это такое? / Полубинский В. И. – М., 1977. – 64 с.
9. Рыбальская В. Я. Виктимологические проблемы преступности несовершеннолетних / Рыбальская В. Я. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1983. – 228 с.
10. Ривман Д. В. Виктимология / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб., 2000. – 332 с.
11. Михайлов О. Є. Кримінологічні проблеми боротьби з некорисливою насильницькою злочинністю серед молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. Є. Михайлов. – К. : НАВСУ, 1996. – 45 с.
12. Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления / Полубинский В. И. – Горький, 1979. – 77 с.

13. Горшенков Г. Н. Криминология: введение в учебный курс : [учеб. пособие] / Горшенков Г. Н. – Сыктывкар : Сыктывкар. ун-т, 1995. – 237 с.
14. Тайбанов А. А. Виктимологический аспект преступности / А. А. Тайбанов // Соц. исследования. – 1992. – № 6. – С. 89–92.
15. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Франк Л. В. – Душанбе, 1977. – 206 с.
16. Про внесення змін до наказу МОН України від 23 лютого 2004 р. № 132 “Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи” : наказ Міністерства освіти і науки України від 5 лют. 2009 р. № 66.
17. Туляков В. А. Виктимология. Социальные и криминологические проблемы / Туляков В. А. – Одесса : Юрид. лит., 2000. – 331 с.
18. Иванов Ю. Ф. Криминологія : [навч. посіб.] / Ю. Ф. Иванов, О. М. Джужа. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 264 с.
19. Джужа О. М. Становлення та розвиток оперативно-розшукової віктимології / О. М. Джужа, В. М. Матвійчук // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 4. – С. 3–8.
20. Криминологічна віктимологія : навч. посіб. / [Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
21. Смиронов С. В. Проблемы реализации в уголовном процессе права на возмещение ущерба, причиненного преступлением, в условиях перехода государства к рыночной экономике : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук / С. В. Смиронов. – Н.Новгород, 1994. – 23 с.
22. Шнайдер Г. И. Криминология : [учеб.] / Шнайдер Г. И. ; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова ; пер. с нем. – М., 1994. – 420 с.
23. Потерпілий від злочину: міждисциплінарне правове дослідження / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х. : Вид-во Кроссруд, 2008. – 367 с.
24. Джужа О. М. Сучасний погляд на розвиток криминології / О. М. Джужа, А. В. Кирилюк // Право України. – 2003. – № 2. – С. 97–101.
25. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью, принятая резолюцией 40/34 Генеральной Ассамблеи ООН от 29 нояб. 1985 г. // Советская юстиция. – 1992. – № 9. – С. 39–40.